

הזכות לדיור נאות: אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות

טל מלך*

תקציר. מאמר זה מתמקד בסוגיה מתחום הדיור הנוגעת לאימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות, ומציג ניתוח מגדרי של אפשרויות המגורים העומדות לרשותן למימוש זכותן לדיור נאות (adequate housing). ניתוח זה הוא בגדר פריזמה לבחינת תחומי חיים נוספים הנוגעים להן ולילדיהן. המאמר מבוסס על מחקר איכותני שנערך בשנים 2007-2011 בקרב אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות ועל ניתוח מגדרי של המדיניות בתחום הדיור המוצעת לנשים אלה. כמו כן, נערך כאן קישור לשיח הזכויות הבינלאומי, מכיוון שהמדיניות הנהוגה בישראל הובילה לאורך השנים לאפליה כלפי קבוצות מיעוט. מהלך זה עשוי לשמש כלי יעיל בפעולה פוליטית שבבסיסה תביעה מהמדינה לחרוג מהמדיניות הנהוגה בה. מניתוח הממצאים עולה כי בהיעדר פתרונות ממשלתיים, נדחקות הנשים להסדרים משפחתיים דכאניים בהיאבקן על מרחבים אוטונומיים להן ולילדיהן. היותן שקופות והמצוקה הקשה שאליה הן נקלעות בכל האמור בדיור עלולים להביא במצבים קיצוניים גם לסיכון חייהן.

באוקטובר 2010 נרצחה אמאל חלילי, בת 27, אם לשלושה מלוד. במאי 2011 נרצחה שיפא מרעי, בת 28, אם לשלושה מקלנסוואה. לכאורה, אלה הם עוד שני מעשי רצח שמצטרפים לסטטיסטיקה המדממת של רצח נשים.¹ העובדה שמדובר בנשים פלסטיניות-ישראליות מעלה את האפשרות שמדובר ברצח בשם "כבוד המשפחה". ואולם, עיון בפרטים המעטים שפורסמו על שני המקרים מלמד כי לא בכך מדובר. שתי הנרצחות היו גרושות, ושלא כמו במעשי רצח בשם "כבוד המשפחה" (חסן, 1999), החשודים ברצח לא היו קרובי משפחתן האגנטיים, וה"עילה" לרצח לא הייתה קשורה למה שמזוהה עם פגיעה בכבוד משפחת המוצא שלהן. קרוביה של חלילי סיפרו שהיא חשה מאוימת על ידי הגרוש שלה משום שסירבה לפנות

* החוג למדעי ההתנהגות והחוג הרב-תחומי, המכללה האקדמית צפת.

מאמר זה הוא נגזרת של עבודת הדוקטורט שלי שנכתבה בחוג למגדר באוניברסיטת בר אילן בהנחיית פרופ' אורלי בנימין (מלך, 2012). ייחדתי את העבודה למשא ומתן על תמיכה ופיקוח בין אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות למשפחותיהן המורחבות. תודתי נתונה לפרופ' בנימין על הנחייתה המסורה, על הארותיה ועל תובנותיה. כמו כן, אני מודה לקוראות האנונימיות של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהן המועילות.

1 הנתונים מראים כי מספר הנשים הפלסטיניות-ישראליות הנרצחות גבוה במידה ניכרת משיעורן באוכלוסייה. חרף העלייה במספר התלונות שהתקבלו במרכזים לטיפול באלימות במשפחה, נראה ששיעור התלונות של נשים ערביות נמוך משיעורן באוכלוסייה, וייתכן אפוא שמדובר בתת-דיווח על אלימות במשפחה במגזר הערבי ולא על שיעור נמוך של אלימות כלפי נשים (אלמגור-לוטן, 2010).

את הבית שנבנה בשעתו על ידי שניהם, שבו התגוררה במשך תשע שנות נישואיהם, והמתינה שיינתן לה ולילדיה דיור חלופי על ידי בעלה, כפי שנתבע בבית המשפט.² מרעי נרצחה על ידי בעלה וקרוב משפחתו.³ בבית המשפט התברר שבין בני הזוג לשעבר התגלע סכסוך על רקע סירובה של מרעי לפנות את הבית המשותף לשניים לאחר פְּרֵדתם (טפיר, 2011). בשני המקרים מדובר באימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות שסירבו להתפנות מן הבית שבו חיו במהלך נישואיהן וביקשו להמשיך ולהתגורר בו עם ילדיהן לאחר הגירושים, עד שיימצא להן דיור חלופי. מסיפורים אישיים אלה אפשר לחלץ תובנה סוציולוגית בנוגע לסוגיית הדיור של הקטגוריה המתהווה "אימהות חד-הוריות"⁴ פלסטיניות-ישראליות. עוד מראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל נשאו דיני המקרקעין בישראל אופי אתנו-לאומי. מאמר זה מבקש להרחיב את נקודת המבט הביקורתית המקובלת על המדיניות בתחום הדיור בעזרת פרספקטיבה מגדרית ולאור מגמות שינוי בחברה הפלסטינית בישראל, שבאות לידי ביטוי בין השאר בעלייה בשיעור המשפחות החד-הוריות שבראשן עומדת אישה.⁵ נשים אלה - גרושות או אלמנות - המשתייכות לקטגוריה חברתית הנתונה ללחצי תרבות פטריארכלית שסולדת מהסטטוס האישי שלהן, מוצאות פתרונות דיור המבנים את חויית חייהן כאימהות חד-הוריות. מאמר זה בוחן את השלכותיה של המדיניות הציבורית בישראל על אותן נשים, כדי להראות שמדיניות זו פוגעת באחת מזכויות האדם שלהן, הזכות לדיור נאות (adequate housing).

המאמר מתבסס על מחקר שנערך בשנים 2007-2011 בקרב אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות, גרושות, פרודות ואלמנות, ויוחד למצבן, לחוויותיהן ולבחינת מעמדן ויחסיהן עם משפחותיהן ועם הקהילה. איסוף הנתונים התבצע באמצעות ראיונות עומק מוכנים למחצה שנערכו ונותחו מתוך מחויבות לעקרונות המחקר הפמיניסטי ולתאוריות פוסט-קולוניאליות. סוגיית המגורים עלתה כמרכזית בחוויותיהן של הנשים: בשל היעדר פתרונות דיור ממשלתיים, בשל מצוקה כלכלית ובשל מחסור בתמיכה חברתית נחקות הנשים לפתרונות דיור במרחבים

2 מ"י 10-10-14481, מדינת ישראל נ' זבידה ואח', 12.10.2010; קיזר וקובוביץ, 2010.

3 ב-3 ביולי 2012 הרשיע בית המשפט המחוזי (תפ"ח 11-07-10407) את בעלה ונאשם נוסף ממשפחתו בהריגה.

4 שלא כמו בחברה הישראלית, שבה אם חד-הורית פעמים רבות היא אישה שבחרה ללדת ילדים ללא בן זוג, מקרים כאלה נדירים מאוד בחברה הפלסטינית בישראל. במקרים המועטים האלה - של אימהות חד-הוריות פלסטיניות שהחליטו ללדת ילדים ללא בן זוג - הן חיות בדרך כלל בערים יהודיות, מנסות להיטמע בהן ונחשבות השוליים הנידחים של החברה הפלסטינית. לכן הקטגוריה "אימהות חד-הוריות" במשמעות המערבית כלל אינה קיימת בשנתונים הסטטיסטיים של מדינות ערביות (אבו-בקר, 2007), ולמונח "אם חד-הורית" אין מקבילה בשפה הערבית. בשפת היומיום משתמשים במונח "מוטלקה" (גרושה) או "ארמלה" (אלמנה) או "אם חד-הורית" בעברית (מינוח שמעוגן בהסדרי מדינת הרווחה ובקשרים עם הרשויות ועם המסד הישראלי בלבד) ולא במונח "אום אחאדיה" (אם חד-הורית בערבית). לכן גם במאמר זה המונח "חד-הוריות", בהקשר של אימהות בחברה הפלסטינית, מתייחס לאלמנות או לגרושות ופרודות.

5 שיעורן של המשפחות החד-הוריות הגיע לכדי 9% מכלל המשפחות הפלסטיניות (הלמ"ס, 2012). מגמת עלייה זו תואמת את המגמה בחברה הישראלית ואת הנתונים לגבי המערב (Duncan & Edwards, 1997).

המשפחתיים. במרחבים אלה הן נתונות להכפפה מגדרית ופטריארכלית. מאמר זה מעמיד במרכז את חוויותיהן ובוחרן אותן ביחס להיצע המוגבל של פתרונות הדיוור המוצעים להן. שקיפותן ומצוקתן של נשים אלה בכל האמור בדיוור עלולה - במקרי קיצון - לבוא לידי ביטוי בסיכון חייהן.

מחקרים רבים כבר הצביעו על מצוקת הדיוור החמורה הפוקדת את אזרחי ישראל הפלסטינים (אבו-סאלח, בליקוף, גרליץ וויינשנק-ונו, 2010; בוימל, 2010; יפתחאל וקדר, 2003 ואחרים). מצוקה זו נובעת בין השאר מגידול דמוגרפי, ממדיניות שיוצרת הגבלה מרחבית של ההתיישבות והפיתוח ומצמצום עתודות הקרקע של יישובים ערביים.

הדיון בחברה הפלסטינית בישראל מתנהל על פי רוב כאילו מדובר במקשה אחת. ההבחנות היחידות שעולות בנוגע למדיניות הציבורית מבדילות בדרך כלל בין מוסלמים לנוצרים, בין ערבים, דרוזים, צ'רקסים ובדווים⁶ וכיוצא באלה. לאחרונה הראתה אבו-טביך (2009) כי הבחנות אלה אינן מספיקות בבואנו לדון במדיניות הציבורית כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. אבו-טביך מדגישה שמציאות חייהן של נשים בכלל ותהליכי נישולן מבעלות על נכסי משפחותיהן בפרט, טעונים דיון מפורט יותר, המחייב ניתוח מגדרי המתמקד בצרכים הייחודיים להן. חשיבותה של הטמעת חשיבה מגדרית שתכליתה שיפור האפקטיביות של המדיניות הציבורית הננקטת במבחר תחומים הוזכרה על ידי חוקרות נוספות בהקשרים מגוונים (אלבין, 2007; בנימין, טרם פורסם; חרבון, 2007; Walby, 2005; Daly, 2005).

הזכות לדיוור נאות מעוגנת באמנות בינלאומיות כחלק מזכויות הפרט לתנאי מחיה נאותים.⁷ מאז "הצהרת זכויות האדם" של האו"ם (1948) התפרסמו אמנות בינלאומיות רבות והסכמים המציינים שורה הולכת ומתארכת של זכויות. המאבק הראשוני של ארגוני זכויות האדם התמקד בזכות לחיים, בחופש ממעצר וממאסר ללא הליך חוקי ועוד. כיום נתבעות זכויות נוספות, ובהן הזכות לרמת חיים הוגנת ולקורת גג (ברקוביץ', 2003). זכויות האדם נתפסות כאחד החומרים התרבותיים החשובים שמייצרת המערכת הפוליטית העולמית. מדובר בעיקרון חוץ-מדינתי, המורה למדינה כיצד עליה לנהוג ביושבים בתחומי הטריטוריה שלה, ללא קשר לסטטוס האזרחי שלהם. מסגור של מאבק חברתי ככזה המעוגן בשיח זכויות האדם הבינלאומי משמש היום עוגן לפעילויות שיפוטיות, כבסיס לביקורת שיפוטית ולמילוי חלל משפטי (ראו גם דגן, 1999). מדינות המאשררות זכויות אלה מכלילות באופן זה נורמות אוניברסליות לתוך מחויבויותיהן החוקתיות ברמה המדינית. ב-1991 אשררה ישראל את האמנה בדבר זכויות סוציאליות כלכליות ותרבותיות, ובכפוף לכך התחייבה לכבד את הזכות לדיוור נאות לאזרחיה. בין היתר, זכות זו כוללת הבטחה לדיוור בר-השגה, לשוויון בדיוור ולנגישות לקבוצות בעלות צרכים מיוחדים, לפרטיות ולמרחב מחיה הולם, להגנה משפטית מפני פינוי שרירותי, לנגישות לשירותים, לבחירה חופשית של מקום המגורים ולהתאמה תרבותית. זמינות המגורים, מחירם ואיכותם הם אינדיקציה לרווחת הקהילה, וכן היבט בסיסי בעבור משקי בית ופרטים (אבו-סאלח ואחרים, 2010).

6 חיילים בדווים ודרוזים משוחררים התלוננו בכמה הקשרים על מחסור בשטחי בנייה וקבלו על היעדר תמורה ראויה לתרומתם בשירות הצבאי (חורי, 2012; שעלאן, 2012).

7 האמנה הבינלאומית (סעיף 11) בדבר זכויות כלכליות-חברתיות נערכה בניו יורק ב-16 בדצמבר 1966. ישראל אשררה אותה ב-3 באוקטובר 1991 (כתבי אמנה 1037, כרך 31, עמ' 205).

המדיניות הציבורית בישראל נבחנת במאמר זה מבעד לעדשה המגדרית ובהקשר של שיח זכויות האדם. שילוב רובדי דיון אלה מסייע באיתור הבעיות או בהגדרתן כהפרה של זכויות אדם, והוא גם עשוי לתרום לגיבוש שיח שביכולתו להעצים פרטים ולספק להם מקור לגיטימציה וכלים רטוריים-סמליים ומשפטיים-רשמיים להצגת תביעותיהם (ראו גם ברקוביץ', 2003). ניתוח זה מדגיש את הפערים שבין המציאות החברתית למצב הרצוי, אך בו בזמן מאפשר להפוך את הנתונים לכלי למאבק ועשוי לסייע להעצים קבוצות חברתיות ולכונן אותן כשחקנים חברתיים לגיטימיים בפעולה קולקטיבית.

קווי המדיניות הממסדית הישראלית כלפי פלסטינים-ישראלים בסוגיית הדיור

הדיון בזכות לדיור נאות של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל מעוגן בדיון רחב יותר בתחום הדיור והקרקעות, וכן משקף את יחסה של המדינה ואת גישתה לאזרחיה הפלסטינים. בוימל (2010) טוען כי כמקובל בתחומים אחרים הנוגעים למעמדם של פלסטינים-ישראלים, הממסד הישראלי מנהל בידועין מדיניות מושכלת שאפיונה המרכזי הוא "הפקרה מושגחת"⁸. מדיניות זו מבוססת על אפליה, על הדרה ועל הזנחה רבות-שנים, בד בבד עם הכללת הפלסטינים במסגרת האזרחות הישראלית הרשמית. מימי הקמת המדינה ואילך הפקיעו לידיהן הרשויות הישראליות את רוב אדמותיהם של האזרחים הפלסטינים. כמו במדינות מתיישבים אחרות, גם ישראל הנהיגה לאחר הקמתה מדיניות קרקע והתיישבות נחרצת ומקיפה שנשענה על חקיקה רבת-עוצמה שבאמצעותה הועברו קרקעות ציבוריות ופלסטיניות לבעלותם ולשימושם של יהודים-ישראלים, בעוד שרוב הכפרים הערביים נהרסו. פרקטיקות אלה יצרו הגבלה מרחבית של ההתיישבות ושל הפיתוח של יישובים ערביים, בצד עברות של הנוף הגאוגרפי (יפתחאל וקדר, 2003).

משטר הפרדת הקרקעות הנהוג בישראל בא לביטוי בהקמת יישובים על טהרת היהודים, בצמצום שטחי השיפוט של יישובים ערביים, בתהליכי עיור אצור⁹ ובתת-ייצוג של האוכלוסייה הפלסטינית-הישראלית בהרכב המועצה הארצית לתכנון ולבנייה. העובדה שברוב היישובים הערביים אין תכניות מתאר עדכניות המציעות מענה ראוי לצורכי הדיור העכשוויים, מקשה על זמינות הקרקע בהגבילה את אפשרויות המגורים ואת זכויותיה של אוכלוסייה זו לדיור (במקום ומעל¹⁰, א, 2007; בנא, 2011, 2012). נוסף על כך, במרוצת השנים נידונו בספרות המחקרית סוגיות מובחנות, כגון הריסת בתים, ייחוד וג'נטריפיקציה,¹⁰ בעיקר בנוגע לערים מעורבות כמו יפו ועכו (ראו למשל בנא-ג'רייס, 2007; גן-מור, 2008).

8 המושג "הפקרה מושגחת" נידון בהרחבה בספרם של כץ וצפדיה *מדינה מפקירה מדינה משגיחה* (2010). את המושג טבע יהודה שנהב (2007) כדי לתאר את שני פניה של המדינה ש"אינם מיייתרים זה את זה, אלא מופיעים בכפיפה אחת" (שם, עמ' 5).

9 את המושג "עיור אצור" טבע לראשונה ד"ר מאיר מיכאל-ברודניץ (1969) במאמרו שפורסם בעלון האיגוד לתכנון סביבתי. תהליך זה, טוען חמאיסי (2005), נוצר עקב גידול האוכלוסייה ביישובים ערביים ושינוי בתכונותיה הדמוגרפיות, המבניות, התפקודיות והכלכליות, בצד שינוי חלקי בסגנונות החיים. בתהליך זה לא מתרחשת הגירה, והביקוש למגורים ממשיך להיות באותם היישובים. בד בבד, למרות הגידול באוכלוסיית היישובים והפיכתם ליישובים עירוניים, בחלקם תהליך העיור האצור משמר את התפיסה ואת ההתנהגות הכפרית.

10 המושג ג'נטריפיקציה (urban gentrification) מתייחס לתהליך שבו שכונה משנה את פניה על ידי כניסת דיירים אמידים יחסית.

נושאים אלה, הייחודיים לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל, מצטרפים לסוגיות בתחום הדיוור שמקורן במדיניות הממשלתית הכללית המוחלת גם על אוכלוסיות מוחלשות אחרות בישראל. מגמות ניאו-ליברליות, תהליכי הפרטה והצמצום במדיניות הרווחה - שהתעצמו בישראל בעשורים האחרונים - השפיעו אף הם על עיצוב מדיניות הדיוור והביאו לידי צמצום הסיוע לרוכשי דירות, הפרטת שוק המשכנתאות וצמצום הדיוור הציבורי (במקום ומעל"א, 2007; גן-מור, 2008).

תחום הדיוור הפך לסוגיה מרכזית בשיח הציבורי בעקבות המחאה של קיץ 2011, ובתגובה הנהיגה הממשלה רפורמות בתחום התכנון והבנייה. ואולם, גם בנוסחים שאושרו אין מענה למצוקת הדיוור ביישובים ערביים, ואין התייחסות הולמת לתכנון שיאפשר בהם בנייה חוקית (ראו למשל בנא, 2011; 2012; בשאראת, 2011; גילד-חיו, 2012; מצאלחה, 2011).

בוועדה לשינוי חברתי-כלכלי (ועדת טרכטנברג) שהוקמה באוגוסט 2011 דובר על מענה לצורכי אוכלוסיות בעלות מאפיינים ייחודיים, ובכלל זה מענה נקודתי לחסמים הייחודיים להתפתחות שוק הדיוור ב"מגזר המיעוטים". בין השאר צוין בדוח כי יש לבחון את הרחבת תכנית החומש לכלל יישובי המיעוטים, וכן הוצעו פתרונות לאוכלוסייה זו במסגרת תמ"א 35, בניסיון להנגיש לחבריה פתרונות דיוור נוספים. עוד נטען כי למרות הגידול הניכר בקרב אוכלוסייה זו במרוצת השנים, שטחי השיפוט של הרשויות הערביות לא גדלו בהתאם (הוועדה לשינוי חברתי-כלכלי, 2011). מוקדם עדיין להעריך את תרומתן ואת השפעותיהן של מסקנות ועדת טרכטנברג בכל האמור בתחום הדיוור. עם זאת, וגם אם המלצות הוועדה יתממשו במלואן, השפעתן על הנשים הפלסטיניות בכלל ועל האימהות החד-הוריות בפרט תהיה מוגבלת. בבסיס המדיניות הציבורית בנושא הדיוור בישראל מעוגנת הטיה מבנית ראשונית כלפי האזרחים הפלסטיניים שפוגעת באימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות, ולהטיה זו אין מענה בהמלצות הוועדה.

תשומת לב נוספת למצוקת הדיוור בחברה הפלסטינית בישראל ניתנה בוועדת הכלכלה של הכנסת¹¹ ב-20 במרץ 2012. הדיון בוועדה נסב על הדרת היישובים הערביים מרשימת היישובים הזכאים למתן סיוע בשכר דירה. עוד הועלתה בדיון המצוקה הכללית הקיימת היום בתחום הדיוור ביישובים ערביים, בעיקר לנוכח מחירי הקרקע והקשיים התכנוניים. גם במסגרת דיון זה לא הוזכרו צרכים דיפרנציאליים של קטגוריות חברתיות כלשהן (כגון נשים), וההתייחסות לחברה הפלסטינית-ישראלית הייתה כאל חברה הומוגנית.

עד כה הוצג הקשר בין מגדר, זהות לאומית וסטטוס משפחתי בעיצוב מבנה ההזדמנויות של אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות בתחום הדיוור. מנייתן מגדרי של המדיניות הציבורית הנהוגה בישראל עולה כי מצוקתן של אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות דומה במובנים רבים לזו של נשים מוחלשות נוספות בישראל.¹²

מדיניות הסיוע הממשלתי בתחום הדיוור

מאז הקמת המדינה ננקטת מדיניות הקבועה בנהלים של משרד הבינוי והשיכון שתכליתה לסייע לאוכלוסיות מוגדרות בתחום הדיוור באמצעות מתן דיוור ציבורי בתנאי שכירות מסובסדת, מתן משכנתאות מסובסדות וסיוע לשכירת דירה בשכירות חופשית (בן-שטרית, 2003).

11 הדיון נערך ביוזמת חברי הכנסת חנא סוויד וג'אלב מג'אדלה.

12 על מצוקתן של נשים מזרחיות בתחום הדיוור ראו למשל חרבון, 2007.

דיור ציבורי הוא דיור בבעלות המדינה או בבעלות חברה ממשלתית המושכר במחיר מסובסד לאוכלוסיות שעומדות בתנאי זכאות מוגדרים (גן-מור, 2008). הזכאות ניתנת לחסרי דירה בלבד העונים על קריטריונים מוצלבים מסוימים, כגון מצבו המשפחתי של מגיש הבקשה, מספר הילדים וגובה ההכנסה שלו. הזכאות חלה אך ורק על תחום מגוריו הנוכחי של הפונה לסיוע (משרד השיכון, 2012).

אפשרות הדיור הציבורי מבחינת אוכלוסיית הפלסטינים הישראלים נגישה ואפשרית בעיקר בערים מעורבות כמו עכו, יפו, לוד וחיפה. העובדה שביישובים ערביים אין אפשרות לדיור ציבורי היא חלק ממדיניות נרחבת המושפעת אף היא ממשטר הקרקעות שהונהג בישראל. רבינוביץ' (2003) סבור כי תחום זה מתווסף לתחומים משיקים - הגירה, שיכון, תכנון פיזי, שירותי רווחה, בריאות וחינוך - שבהם מונהגים דחיקה, נישול ושוליות של אזרחים אלה. יונה וספורטא (2003) טוענים כי הרטוריקה סביב המאבק למען חוק הדיור הציבורי (בשנת 1998)¹³ פנתה לאתוס הלאומי-צינוני וקשרה בין הזכות למשאבי קרקע ובין "תרומה למדינה", ובכך העניקה לגיטימציה להדרת הציבור הפלסטיני-ישראלי.

גלי העלייה של שנות התשעים של המאה הקודמת השפיעו באופנים רבים על מדיניות הדיור בישראל. בעשור האחרון יושמו שלל תכניות שתכליתן עידוד רכישה ישירה של דיור. תכניות אלה הביאו לדלדול מלאי הדירות בדיור הציבורי, בניגוד לנעשה במדינות אירופיות, שבהן - חרף אידאולוגיית ההפרטה - נמשך חידוש מלאי הדירות לשכירות סוציאלית (בן-שטרית, 2003). הירידה החדה במלאי הדירות וההמתנה הארוכה לדירה בדיור הציבורי חיזקה את החלופה של מתן סיוע בשכירת דירה בשכירות חופשית,¹⁴ אך בפועל משפחות רבות אינן מסוגלות לממש את הסיוע, שכן הקצבה שנותן משרד השיכון מתעדכנת רק אחת לכמה שנים, ואילו שכר הדירה עולה תכופות (גן-מור, 2008).

בהקשר זה התקבלו בעשור האחרון כמה החלטות ממשלתיות בתחום הדיור בנוגע לאזרחים הפלסטינים בישראל. למשל, ב-2001 החלה המדינה לכלול יישובים ערביים (נצרת ואום אל-פחם) בתכניות הבנייה הציבורית שהיא מקדמת. כמו כן, במסגרת היעדים המוצהרים של הרשות לפיתוח כלכלי ותעסוקתי, שהוקמה ב-2007, הוחלט לטפל בצורכי הדיור של האוכלוסייה הערבית (אבו-סאלח ואחרים, 2010), וב-2010 התקבלה החלטת ממשלה¹⁵ שלפיה יסבסד משרד הבינוי והשיכון עבודות פיתוח כללי למגורים בבנייה ביוזמה פרטית ב-13 יישובים שנקבעו בתכנית החומש לפיתוח כלכלי במגזרי המיעוטים, באמצעות הרשויות המקומיות. ואולם, מתכניות אלה עולה שהכורח במתן מענה לבעיית הדיור בקרב האוכלוסייה הפלסטינית בישראל נקשר בדרך כלל עם הגידול הדמוגרפי שלה ואינו מביא בחשבון גם את ההטרונגיות שלה ואת צורכיהן המובחנים של קטגוריות חברתיות בתוכה.

קצבאות ההשתתפות בשכר דירה הניתנות לשוכרים בשוק השכירות הפרטי שעומדים בתנאי הזכאות מאפשרות לכאורה לפרט לבחור באופן חופשי יחסית את מקום מגוריו, בהעניקן

13 החוק קבע כי יש לאפשר לדיירי הדיור הציבורי לרכוש את בתיהם במחיר מסובסד (גובה הסבסוד נקבע לפי תקופת המגורים), אך הוא לא יושם בפועל.

14 הוראה של משרד הבינוי והשיכון, 08/05.

15 החלטה 1539 מ-21 במרץ 2010.

שליטה על טיב הדיור ועל התאמתו לצרכיו (גן-מור, 2008). עם זאת, הזכאות נקבעת גם לפי קריטריונים אישיים¹⁶ ומבחינה בין קטגוריות של יישובים: היא מותנית בשכירת דירה ביישובים שאינם ערים, המונים יותר מ-1,000 תושבים, ושעל פי מפקד האוכלוסין האחרון היו בהם לפחות 5% משקי בית ששכרו דירה מבעל בית פרטי, ובתנאי שהם מונים לפחות 30 משקי בית. לפי קריטריון זה הגדיר משרד השיכון רשימה של 229 יישובים, מתוכם רק 17 יישובים ערביים, ולכן נפגעת יכולתם של אזרחים מיישובים שאינם נכללים ברשימת הזכאות ליהנות מסיוע ממשלתי. על רקע אפליה זו הגישה לאחרונה האגודה לזכויות האזרח שתי עתירות: האחת בשם תושבת זיקים (דצמבר, 2011)¹⁷ והאחרת בשם תושבת דבורייה (פברואר, 2012)¹⁸. שתי העתירות עוסקות בסעיף נוהל הסיוע בשכר דירה ומראות שכאימהות חד-הוריות צריכות שתי העותרות להישאר ביישוב שבו הן מתגוררות. אבל מאחר שיישוב זה אינו נכלל ברשימת משרד השיכון, אין הן זכאיות לסיוע בשכר דירה, ונפגעת זכותן לבחור את מקום מגוריהן ולחיות בכבוד (גן-מור, 2012).

נשים פלסטיניות-ישראליות: משפחה ויחסי מגדר

ב-2013 מנה המיעוט הפלסטיני בישראל כ-1,658,000¹⁹ איש ואישה, שהם כ-20.7% מכלל אוכלוסיית מדינת ישראל, מתוכם כ-84% מוסלמים, 7.8% נוצרים ו-8.1% דרוזים. נשים הן כ-49.1% מאוכלוסייה זו (הלמ"ס, 2013).

בהיותן חלק מקבוצת מיעוט לאומי, מעמדן האזרחי מייצר אי-שוויון וממדי דיכוי בתחומי חיים רבים, בהם כלכלה ותעסוקה, פוליטיקה, חינוך והשכלה. אי-השוויון המגדרי, שנובע מהסדר הפטריארכלי שמאפיין את החברה הישראלית בכלל ואת החברה הפלסטינית בישראל בפרט (ראו גם חסן, 1999; פוגל-ביז'אוי, 1999; Herzog, 2004), הוא ממד דיכוי נוסף שחוו הנשים. בה בעת, ובצד הדרתם של פלסטינים מהחברה ההגמונית בישראל, תהליכים שעברה ועוברת חברה זו אינם פוסחים גם עליהן, ובשלושת העשורים האחרונים מתחוללים בחברה הפלסטינית שינויים המעצבים מחדש את מרחב האפשרויות שעומד לרשות פלסטינים-ישראלים בכלל ונשים פלסטיניות-ישראליות בפרט.

במוקד השינוי נמצאות מגמות של ירידה בשיעורי הפרייה (חליחל, 2011), שינוי בגיל הנישואים הממוצע (הלמ"ס, 2012), שינוי המאפיינים הזוגיים לאחר הנישואים, שינוי במספר הילדים הנחשב רצוי (חג'-יחיא-אבו-אחמד, 2006), עלייה ניכרת ברמת ההשכלה ובהשתלבותן של נשים פלסטיניות במבחר תחומי תעסוקה (המל"ג, 2012; ח'טאב, 2009) ושינוי בתפיסות המסורתיות הפטריארכליות (אבו-בקר, 2007; עלי וגורדוני, 2009). חג'-יחיא-אבו-אחמד (2006) מצביעה על שינויים מובהקים בקרב הדורות (סבתות, אימהות, בנות) הן ברמת העמדות והן ברמת ההתנהגות. שינויים אלה מעדיים, לדבריה, על הכוח הטמון בידי נשים בקבלת החלטות ועל חלוקת תפקידים שוויונית יותר בין המינים.

מחקרים אחרים העלו שלמרות העלייה במספר הנשים הפלסטיניות הרוכשות השכלה

16 כגון קיומה של בעלות על דירה, גיל, הכנסה, סטטוס משפחתי ומספר ילדים.

17 עת"מ (ירושלים) 11-12-1036, האגודה לזכויות האזרח ואח' נ' משרד הבינוי והשיכון.

18 עת"מ 21575-02-12, עמותת סינגור קהילתי ואח' נ' משרד הבינוי והשיכון.

19 כולל מזרח ירושלים.

ומשתלבות בשוק העבודה, רבות עדיין כורעות תחת העול המשולב שמייצרים מנגנוני ההדרה והשליטה של המדינה ושל התרבות המוסלמית (ראו גם ח'טאב, 2009). באשר לדפוסי המשפחה - וחרף מגמות השינוי בתחום זה - קיימת תמימות דעים בקרב החוקרים שהמשפחות הפלסטיניות בישראל מאופיינת עדיין בסממנים ובמבנה פטריארכליים, המתבטאים בהיררכיה על בסיס גיל ומין, קרי שימור המדרג הסמכותי ומתן עדיפות למבוגרים על פני צעירים ולגברים על פני נשים (אבו-בקר, 2007; Sharabi, 1988; Hassan, 1991; Barakat, 1993).

אבו-רביעה-קווייר ווינר-לוי (2010, עמ' 9) כתבו כי הנשים הפלסטיניות בישראל "חוות את עולמן כמרחב מרובה, מורכב, רווי מתחים פיזיים, כלכליים, מעמדיים ופוליטיים, מהם חיצוניים להן ומהם נפשיים פנימיים", ומוסיפות כי יש צורך במחקרים שישקפו את התמודדותן של הנשים עם חוויה זו של מלכוד ושוליות.

כחלק מהתמורות בתחום המשפחתי עלה כאמור גם שיעור המשפחות החד-הוריות לכדי 9% מכלל המשפחות הפלסטיניות (הלמ"ס, 2012א). אולם למרות העלייה בשכיחות הקטגוריה "אם חד-הורית" בחברה הפלסטינית, בצד המגמה של הטרוגניות סוציולוגית המאפיינת קטגוריה זו, ההקשר הפטריארכלי נותר גורם המעצב את דפוסי המשפחה, כשבמסגרתו מתעצבת גם המשפחה החד-הורית.

מעמדן של אימהות חד-הוריות פלסטיניות בישראל

מחקרים מעטים²⁰ התמקדו עד כה באוכלוסיית האימהות החד-הוריות הפלסטיניות-ישראליות. אבו-בקר (Abu-Baker, 2002) טוענת כי הסטטוס החברתי הן של גרושות והן של אלמנות הוא הנמוך ביותר בהיררכיה של המשפחה הערבית. נשים אלה מצופות להימנע מיחסים מיניים ומשערויות חברתיות, ולשם כך מוטל עליהן פיקוח, אך הן נבדלות בתמיכה החברתית שלהן הן זכות. אלמנות, בניגוד לגרושות המואשמות לא פעם בסטטוס החברתי שלהן, זוכות לטענתה לאהדה רבה יותר בחברה. במחקר מאוחר יותר טוענת אבו-בקר (2010) כי ההתאלמנות מעוררת מחדש וביתר שאת את הפעלת האחרייות על האישה שהתאלמנה מצד בני משפחת המוצא שלה. נוסף על כך, היא מביאה להטלת פיקוח הדוק על התנהגותה על ידי משפחת הבעל, דבר הגורם לטראומה משנית ומוסיף על תחושת האובדן (שם). טענותיה אלה עולות בקנה אחד עם ממצאי מחקרי הנוכחי ומחזקות ממצאי מחקרים קודמים (גבעון-סיני, 2000; מדויני, 1987; Al-Krenawi, 1996; Katz, 1990). ממחקרים אלה עולה כי חלק מאותו פיקוח מתייחס לציפייה בתרבות הערבית שאלמנות (בניגוד לאלמנים) יפגינו חולשה ויחוו חוסר תפקוד מתמשך ומועקות פסיכוסומטיות כסמל לעוצמת האובדן וכאות להערכת הקשר הזוגי שאבד. נשים שאינן נוהגות בהתאם לציפייה זו נידונות לביקורת ולגינויים, מפורשים או סמויים; הן חוות ירידה ניכרת ברווחתן האישית, מאבדות מעצמאותן וחשות פעמים רבות אובדן של חדות חיים.

בשנים האחרונות עלתה שכיחות הגירושים²¹ בחברה הפלסטינית בישראל. נתונים אלה, המצביעים לכאורה על נרמול של דפוס המשפחה החד-הורי, אינם מלמדים על התחושות הקשות

20 למשל, אבו-בקר, 2010; גבעון-סיני, 2000; מדויני, 1987; Abu-Baker, 2002; Al-Krenawi & Natur, 1999; Savaya, Cohen, & Graham, 1998; Cohen & Savaya, 1997.

21 שיעורי הגירושים הגולמיים ל-1000 נפש בשנת 2008 היו: 1.8 בקרב כלל האוכלוסייה; 2.0 בקרב יהודים; 1.1 בקרב מוסלמים; 0.6 בקרב נוצרים; ו-0.9 בקרב דרוזים (הלמ"ס, 2010). שיעורים אלה גבוהים ביותר מפי שניים מהשיעורים המקבילים בתחילת שנות השבעים של המאה הקודמת (שם).

שאותן עדיין חוות גרושות פלסטיניות-ישראליות. בקהילות רבות נחווים הגירויים כבושה או כאסון, והנשים זוכות לתיוג שלילי ולחוסר לגיטימציה תרבותית (מלך, 2011). היעדר הלגיטימציה לגירויים גורמת לכך שבקהילות מסוימות לא מקובל שאישה וילדיה יגורו לבדם, דבר המסביר את העובדה שרבות מן הנשים עזבו את בית בעליהן כשהן מותירות את רכושן מאחוריהן. סוגיה מרכזית נוספת שאֵתה נאלצות להתמודד אימהות חד-הוריות קשורה להיבט הכלכלי-תעסוקתי. הואיל ובמשפחה חד-הורית מוגבלת יכולת ההשתכרות למפרנס אחד, מצבן הכלכלי קשה, ושיעורן בקרב המשפחות העניות גדול בהרבה משיעורן באוכלוסייה.²² נתונים אלה מחריפים במשפחות חד-הוריות שבראשן עומדות נשים, הנפגעות מפערי שכר ומאפליה בשוק העבודה. זאת אף ששיעורי התעסוקה של נשים חד-הוריות גבוהים מאלה של אימהות נשואות ועומדים על 76% לעומת 59% (טולדנו ואליאב, 2011).

שינויי חקיקה הנוגעים לזכויותיהן של אימהות חד-הוריות במערכת הסוציאלית יצרו שינויים בהתנהגות התעסוקתית שלהן. שינויים אלה, שהתחוללו בשלהי המאה ה-20 ובתחילת המאה ה-21 בהשפעת מגמות בכלכלה הבינלאומית ותהליך הגלובליזציה, נתנו לדעת הרבסט (2010) את אותותיהם גם בישראל. לדעתה, נלוו אליהם היחלשותה של האידאולוגיה המצדדת בערכי מדינת הרווחה מחד גיסא, והתחזקות התפיסה הניאו-ליברלית המערערת את יסודותיה של מדינת הרווחה מאידך גיסא.²³ בהתאם לתפיסות אלה התעצבה גם המדיניות בכל האמור באימהות חד-הוריות, וצמצמה מדיניות הקצבאות שהייתה נהוגה קודם לכן. באופן דומה טוענת שנקר-שרק (2010) כי תהליך ההבניה המחודשת של שוק הרווחה נעשה באמצעות אסטרטגיות הסדרה ממוגדרות הגורמות להפקרת אוכלוסיות של נשים ולהעמקת הפערים הכלכליים-חברתיים בין גברים לנשים ובין קטגוריות של נשים. אסטרטגיות הסדרה אלה מייצרות הבחנות דיפרנציאליות, בין השאר גם בין נשים נשואות לחד-הוריות. כמו כן, הן מטילות את האחריות להשגת שוויון כלכלי וחברתי על הנשים עצמן, ובכך מפקירות קבוצות של נשים לגורלן.

בארצות שבהן אין רשת ביטחון סוציאלית נדיבה ומדיניות פעילה של סיוע ושל גיבוי לנשים עובדות, חלק ניכר מהאימהות החד-הוריות נקלעות לעוני. בהתאם לכך, אפשר לראות את ההשלכות על מעמדן של אימהות חד-הוריות בישראל משעה שקוצצו קצבאות המזונות וקצבאות הבטחת ההכנסה במסגרת תקציב המדינה לשנת 2003 באמצעות חוק ההסדרים.²⁴ במסגרת קיצוץ זה בוטל, בין היתר, השיעור המוגדל של הבטחת הכנסה לרוב הזכאים, ובתוכם משפחות חד-הוריות. חוק ההסדרים ביטל חלק ניכר מהישגי החקיקה הקודמת בעניינן של משפחות חד-הוריות (הרבסט, 2010), העמיק את העוני והביא להצטרפותן של אימהות חד-הוריות נוספות למעגל העוני.

מעמדן הכלכלי של אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות מושפע אפוא מהיותן מפרנסות

22 שיעור המשפחות החד-הוריות בישראל מגיע לכדי 12.3% (הלמ"ס, 2012ד). שיעור העוני של משפחות חד-הוריות מגיע לכדי כ-30% לעומת כ-25% במשפחות של זוג הורים עם ילדים (טולדנו ואליאב, 2011).

23 על תהליכים דומים שהתחוללו בארצות הברית והשלכות של מדיניות ניאו-ליברלית על מעמדן של אימהות חד-הוריות ראו למשל Edin & Lein, 1997; Abramovitz, 2006.

24 חוק ההסדרים במשק המדינה, תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2003, תשס"ג-2002 (להלן - חוק ההסדרים) (הרבסט, 2010).

יחידות, קטגוריה שממנה משתמע העסקה במשרות חלקיות, תשלום שכר נמוך והיעדר ביטחון תעסוקתי (טולדנו ואליאב, 2011). כמו כן, מעמדן הכלכלי מושפע גם ממעמדן האזרחי ומיחסי רוב-מיעוט בישראל. שיעור ההשתתפות של נשים פלסטיניות-ישראליות בשוק העבודה נמוך בהשוואה לזה של נשים יהודיות²⁵ בשל שילוב בין גורמים תרבותיים ובין מבנה ההזדמנויות הכלכלי והתעסוקתי של החברה הפלסטינית בישראל: מחד גיסא, אופייה המסורתי של החברה, ההדרה על רקע מגדרי והלחצים המופעלים על נשים מקרב בני-משפחותיהן, ומאידך גיסא, אי-שוויון בתשתיות ואפליה על רקע לאומי, שכן ברבים ממקומות העבודה בישראל במגזר הציבורי והפרטי כאחד נמנעים מלהעסיק אזרחים פלסטינים (ראו גם ח'טאב, 2009; יונאי וקראוס, 2009).²⁶ שילוב גורמים זה מסכל את ניסיונותיהן של אימהות חד-הוריות להתקיים באופן עצמאי.

תופעת המגורים במשק הבית המורחב כתולדה של ההקשר הכלכלי הייחודי של אימהות חד-הוריות נפוצה בעשורים האחרונים גם בקרב משפחות לבנות בארצות הברית ובאירופה (Hansen, 2005; Hertz, 2006), בניגוד לדימוי המשפחתי המקובל ובניגוד לדוקטרינה של פרטיות והאמונה האמריקאית באינדיבידואליזם ובסיפוק עצמי. לטענת הנסן (Hansen, 2005), גידול ילדים במסגרת משק בית חד-הורי כרוך ביצירת תלות של הנשים בקרובי המשפחה שלהן וברשתות משפחתיות. תהליכים חברתיים-פוליטיים-כלכליים הביאו לכך שבמעבר למאה ה-21, נשים מהמעמד הבינוני נאלצו להשתמש בפרקטיקות שהיו מקובלות בעיקר בקרב נשות המעמד הנמוך ולהרחיב את הישענותן על משפחותיהן.

למצוקת הדיור של אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות מאפייני ייחודי נוסף הנובע מההבניה המשפטית של חלוקת הרכוש בשעת פקיעת הנישואים. לפי חוק יחסי ממון, התשל"ג-1973, עם פקיעת הנישואים עקב גירושם או עקב מותו של הן הזוג, זכאי כל אחד מבני הזוג למחצית משוויים של כלל הנכסים המשותפים, למעט נכסים שהיו ברשותם קודם לנישואיהם או שקיבלו במתנה או בירושה במהלך הנישואים. ואולם, בשעה שזוגות רבים בחברה היהודית בישראל רוכשים את דירתם המשותפת במהלך הנישואים, בחברה הפלסטינית בישראל מקובל שהגבר יבנה את הבית קודם לנישואים, ומשום כך נחשב הבית כשייך לבן הזוג או לאביו. לפיכך אישה פלסטינית-ישראלית שהתגרשה או התאלמנה אינה נהנית מחוק יחסי ממון. מכיוון שמוסד הרכוש המשותף בין בני זוג אינו מוכר באסלאם (ליש, 1995), הרי שהיא נותרת חסרת הגנה הן מבחינת החוק האסלאמי והן מבחינת החוק הישראלי, שאינו נותן את דעתו על התאמה מגדרית ותרבותית של הזכות לדיור.

במציאות מרובת חסמים זו, ההסדר המקובל והנגיש ביותר מבחינת אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות הוא מגורים במשק הבית המשפחתי המורחב. בעבור גרושות משמעו חזרה לבית משפחת המוצא, ובעבור אלמנות פירושו להוסיף ולהתגורר במתחם השייך למשפחת הבעל.

25 שיעור הנשים הפלסטיניות-ישראליות המועסקות עומד על 20.5% מכלל הנשים בגיל העבודה (לעומת כ-72% מועסקים בקרב הגברים). שיעור הנשים היהודיות עומד על כ-55.5% (הלמ"ס, 2012א).

26 היבט נוסף של אפליה תעסוקתית קשור ללבוש הדתי. תפיסת האיום הנקשרת לנשים רעולות והתיג הנלווה ללבושן מקטינים את סיכוייהן למצוא עבודה בחברה היהודית (Herzog, 2004).

שיטת המחקר

המאמר מושתת על מחקר שדה שנערך בשנים 2007-2011 ועל מחקר המשך שנערך ב-2012 והתמקד בבחינת אפשרויות הדיור ביישובים ערביים.

מחקר השדה מבוסס על ראיונות עם 24 נשים מוסלמיות²⁷ ונוצרות, פלסטיניות-ישראליות, אלמנות, גרושות או פרודות, בנות 30-45, שלכולן ילדים בגילים שונים, מחציתן עירוניות ומחציתן התגוררו בכפרים, חלקן היו מועסקות וחלקן לא עבדו, והרקע ההשכלתי שלהן מגוון. הראיונות נערכו בערים מעורבות כמו עכו וחיפה, בערים ערביות כמו נצרת, ביישובי המשולש ואזור מגדו, וכן ביישובים כפריים במחוז חיפה ובמחוז מרכז. מדובר אפוא בקבוצה הטרוגנית מאוד, עובדה שתרמה לחשיפת ריבוי התנסויותיהן ואפשרה לבחון את השונות הקיימת בקרב נשים מקטגוריות חברתיות מגוונות, בצד גיבוש תובנות באשר למשמעות הגלומה בהיותן נתפסות כחלק מקטגוריה חברתית אחת.

מדובר בראיונות עומק מובנים למחצה המעוגנים בנקודת ראות פמיניסטית שדוגלת בצמצום יחסי הכוח המובנים בריאיון (ראו גם Maynard, 1994). לכל מרואיינת התאפשר להתבטא כרצונה ולהעלות נושאים לשיחה כראות עינה. הנשים אותו בחלקן דרך ידידים משותפים וחלקן בשיטת כדור השלג (שבה כל מרואיינת מתבקשת להפנות למרואיינת פוטנציאלית אחרת). הראיונות נמשכו 90 דקות לכל הפחות ונערכו בעברית.

הטענה המחקרית המקובלת היא שריאיון בשפה שאינה שפת אם מעצים את תחושת האלימות הסמלית הקיימת ממילא בסיטואציה הכוחנית של הריאיון (גירץ אצל לומסקי-פדר ורפפורט, 2006). לומסקי-פדר ורפפורט (2006) מאתגרות עמדה זו. לטענתן, במצבים מסוימים נודע יתרון דווקא לריאיון בשפה שאינה שפת אמו של המרואיין, שכן הוא מאפשר למרואיינים להתרחק ממקומות רגישים ופגיעים, להיחשף פחות לחודרנותו של המראיין ולהציב גבולות הנוחים להם. המרואיינים במחקרן טענו שהדיבור בשפה שאינה שפת האם אילץ אותם לחשוב בקטגוריות אחרות ולספר את סיפורם באופן שונה, וכן להתבונן רפלקסיבית על חייהם. עם זאת, ייתכן שההסכמה העקרונית של המרואיינות במחקרי ההתראיין בעברית והנינוחות שחשו בשימוש בשפה זו מצביעות על מכנה משותף כלשהו ביניהן ועל יצירת מדגם בעל הטיה סמויה.

כיהודייה החוקרת בשדה הפלסטיני, חוויית המחקר שלי השתנתה פעמים רבות בהשפעת מיקומן המשתנה של הנשים שראיינתי. כשם שהן נעות במרחבים פוליטיים, תרבותיים וחברתיים משתנים - שמתקיימים לעתים במתח זה בצד זה - כך השתנו תחושותיי במהלך הראיונות: דיכוטומיות נשברו, ונמצאו נקודות השקה ביני לבין המרואיינות. בהתאם לכך עלו בי תחושות של קרבה וזרות כלפיהן (ראו גם וינר-לוי ופופר-גבעון, 2010). כמרואינת מבחוץ הרגשתי פעמים רבות שהנשים מנצלות את הריאיון כדי לחלוק את רגשותיהן עם מישהי ניטרלית כביכול, ושבתוך כך הן מבקשות ממני לא פעם מעין אישור או חיזוק לאופן שבו פעלו לנוכח כבדת הדרך שעברו מאז הגירושים או הפרדה.

את מיקום הריאיון בחרו המרואיינות, בהנחה שלא מדובר בעניין טכני גרידא אלא בסוגיה נושאת משמעות: הבחירה מאפשרת לנחקרת להשתתף במשא ומתן ישיר או סמלי אל מול הנורמות החברתיות ולבטא עצמה לנוכח קהילתה והחברה הרחבה. נוסף על כך, בסיטואציה של מראיינת יהודייה החוקרת נשים פלסטיניות אפשר להתייחס לבחירתה של האישה

להתראיין בביתה כאל דרישה מהמראיינת לחצות גבולות חברתיים וגאוגרפיים, בבחינת הזדמנות להוכיח את נכונותה לעשות זאת (Herzog, 2004). על פי רוב, המרואיינות השתדלו להיפגש איתי בבתייהן ביחידות, ובמקרים שבהם הדבר לא התאפשר, נפגשנו במכללות שהן לומדות בהן, במקומות העבודה שלהן או במוסדות ציבור אחרים.

אחת התמות שהתבררה כבעלת משמעות רבה בעת ניתוח הממצאים קשורה להסדרי המגורים של המרואיינות ולהשפעתם על מערכות היחסים בינן לבין משפחותיהן. בתשובה לשאלה: "היכן את גרה כעת?" סיפרו המרואיינות על האופן שבו הן חוות את הסוגיה של "הסדרי מגורים" הן מהבחינה הטכנית (תיאור המרחב הפיזי שעומד לרשותן, חלוקת מרחב זה בינן לבין ילדיהן, ואצל חלקן גם עם בני המשפחה האחרים) והן מבחינת המשמעות של כל הסדר מגורים (הקשיים, היתרונות, יחסם של בני המשפחה האחרים אליהן ואל ילדיהן בקרב מי שהתגוררו אצל משפחת המוצא או הבעל). מתיאור טכני כדוגמת סידורי השינה שלהן ושל הילדים אפשר היה להסיק למשל אם יש להן מקום שיכול לשמש מרחב משמעותי בעבורן, כיצד מצפים מהן לנהוג בבית, מה מתירים להן או לילדיהן לעשות ומה נאסר עליהן וכיוצא באלה.

במהלך הראיונות הביעו נשים רבות תקווה שהמחקר יסייע להעלאת המודעות הציבורית למצבן ויביא לשיפור הטיפול המוסדי בענייניהן. דברים אלה עודדו אותי לערוך ניתוח פמיניסטי של המדיניות הציבורית ולבחון את התאמתה לצורכיהן הייחודיים. ניתוח זה מעוגן בהמשגה המתודולוגית של סמית (Smith, 2005) על אתנוגרפיה מוסדית, שלפיה פעילויות יומיומיות והתנסויות של נשים הן ביטוי להקשר המוסדי. כדי להבין את המציאות שבה חיות נשים יש לחקור גם את היחסים המוסדיים והארגוניים במרחבים שבהם הן פועלות. הצורך המחקרי החשוב לבחון את המדיניות החברתית בכלים אתנוגרפיים ומהפרספקטיבה של קבוצות מודרות ומופלות הודגש גם בספרה של ינאו (Yanow, 2003). לטענתה, את המדיניות הציבורית אפשר לנתח כנרטיבים או כסיפורים שבמצעותם פוליטיקאים מתבטאים כלפי עצמם וכלפי אחרים. במובן זה, מדיניות ציבורית היא נרטיב קולקטיבי, ועל כן מן הראוי לאמץ ולפתח גישות פרשניות לניתוח מדיניות, העוסקות במשמעויות של המדיניות לאנשים המושפעים ממנה ובוחנות את האופנים שבהם מתעצבות משמעויות אלה. ניתוח המרכיבים של המדיניות יכול להוביל ללימוד מסגרת קבלת ההחלטות ומקורות הכוח של מקבלי ההחלטות ולחשיפת הקולות המושקעים של חברי הקבוצות המודרות. בשל כך הרחבתי את שדה המחקר וכללתי בו גם ראיונות עם עורכת דין ועובדת סוציאלית. כמו כן, חקרתי פסקי דין רלוונטיים ומידע מטעם החברות המשכונות ומשרד השיכון בנוגע לאפשרויות הדיור העומדות לרשותה של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל בכלל ושל אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות בפרט. את הידע המוסדי שנאסף גיבשתי וניתחתי על פי עקרונות הג'נדר-מיינסטרימינג (gender mainstreaming), שלפיה המדיניות הציבורית הנתפסת כניטרלית מבחינה מגדרית נבחנת מבעד לעדשה מגדרית (Daly, 2005; Walby, 2005).

ממצאים: הפנייה למרחבי מגורים משפחתיים כהכפפה מגדרית פטריארכלית

ממצאי המחקר עולה כי רוב הגרושות והפרודות (עשר נשים מתוך 16) ויתרו על זכויות המגורים שלהן, עזבו את הבית שבו התגוררו בעת נישואיהן, בדרך כלל כשהן חסרות כול, ושבו להתגורר בבית משפחת המוצא. רוב האלמנות (שש נשים מתוך שמונה) המשיכו להתגורר בבית שבו גרו

במתחם של משפחת הבעל.

פתרונות דיור אלה במרחבים המשפחתיים נתפסים על ידי כל המרוואיינות כחוויה שמלווה במצוקה גופנית ונפשית וכניסה לתנאים של הכפפה מגדרית-פטריארכלית שמתבטאת בפיקוח מחמיר מצד בני המשפחה והקהילה.

מצוקת הדיור של גרושות פלסטיניות-ישראליות

מדבריהן של גרושות רבות אפשר ללמוד כי במקרים רבים עזיבת הבית שבו התגוררו בעת נישואיהן נחווה כמילוט וכהגנה על חייהן ועל חיי ילדיהן תמורת ויתור על הרכוש ועל הבית. כך מתארת רשא,²⁸ בת 40 ואם לארבעה, את חוויותיה:

אחרי 20 שנה חזרתי להורים שלי, הרגשתי שיותר נוח לי, עזבתי בית של 500 מטר, אוטו, תקציב בבנק. לא היה חסר כלום, אבל גם לא רציתי את כל זה, שמתי פס על כל זה... תמורת החיים שלי ושל הילדים שלי.

ההקשר הראשון שעולה מדברי המרוואיינות ביחס לחזרה לבית משפחת המוצא מתייחס להצטופפות במרחב המשפחתי שבו מתגוררים לא פעם אחים ואחיות צעירים יותר.²⁹ ואכן, רובן מתארות צפיפות, היעדר פרטיות והיעדר מרחב מובחן להן ולילדיהן. כך מספרת זוהרה, גרושה זה חמש שנים שחזרה לבית הוריה עם בנה, שהיה אז בן ארבע:

לא, אין לנו חדר לבד [...] הבית שלנו קטן מאוד. כאן אימא ואבא ישנים, עוד חדר של שתי אחיות, ויש עוד קומה למעלה אח ואח ואחות [שעוד לא נישאו] - שלושה חדרים. הבן שלי פעם עם האחיות, פעם עם אחותי למעלה, אני פעם כאן, פעם עם האחיות. כל פעם במקום אחר. גם זה קשה.

גם עיישה, גרושה ואם לשניים שחזרה לבית הוריה, מספרת: "אנחנו [האם ושני ילדיה] גרים בחדר עם שתי אחיות".

מהראיונות משתמע שהמגורים המשותפים כרוכים גם בחזרתן של האימהות החד-הוריות למעגלי הפיקוח המשפחתיים ואל חיק הפטריארכיה; ההצטרפות למשק הבית בלי לקבל "חדר משלהן" טומנת בחובה משמעויות החורגות מסוגיות של צפיפות. הנשים משלמות מחיר כבד בדמות שלילה מתמשכת של תנאי חיים בסיסיים להן ולילדיהן, ההופכים לספיחים בלתי-רצויים וחשופים לטווח רחב של פרקטיקות מחלישות בקרב משפחת המוצא המורחבת.

בסיטואציה זו המושג "בית" - המזוהה בדרך כלל עם מכלול דימויים של מרחב בטוח המספק תמיכה - הוא גם זירת קונפליקט. תיאורי המרוואיינות מבהירים את הבחנתו של לוטמן (כפי שמצוטט אצל Ishkania, 2004) בין המושג home למושג anti-home, אשר מתייחס למצב שבו המרחב הביתי הופך זר ומאיים. לטענתי, המרוואיינות במחקרי, הנמנות

28 כל השמות במאמר זה בדויים.

29 במשקי בית ערביים צפיפות הדיור עומדת על 1.5 נפשות לחדר בממוצע, לעומת 0.83 בקרב משקי בית יהודיים (הלמ"ס, 2012ב).

עם קטגוריית הגרושות החוזרות לבית הוריהן, אינן מתארות תחושות המייצגות את החוויה של חזרה הביתה (homecoming). הן אינן חוות את חזרתן לבית כטבעית וכמשוללת בעיות (ibid) ואינן תופסות אותה כבעלת פוטנציאל להתפתחות אישית ולגיבוש זהות בסביבה המספקת תמיכה והעצמה אישית. בעבור גרושות פלסטיניות-ישראליות, החזרה לבית ההורים הופכת את הבית מזירה של שייכות לזירה של הדרה ושל ניכור ולמקום שבו הן חוות משבר תרבותי (זהותן שהתעצבה לאורך השנים שבהן נעדרו מבית ההורים, וכן השינוי שחל בהן עקב תהליך הפרדה מבעליהן והשינוי שהן מבקשות לחולל בחייהן אינם מתיישבים בהכרח עם האופן שבו הן נתפסות בביתן). לעתים הבית שאליהן הן חוזרות הוא גם מרחב פטריארכלי כובל, ממשטר ומפקח. גם אם ביכולתן של הנשים לנהל משא ומתן אל מול הפיקוח, הרי שבגלל היעדר פתרונות דיור ממסדיים אחרים במרחבים ניטרליים, הן נאלצות להמשיך ולהתגורר במרחב המשפחתי.

אחת הסוגיות המרכזיות העולות מסיטואציה זו היא הבנת הקשר שבין תמיכה לפיקוח. בחינת היחסים בין אימהות חד-הוריות ובין קרובי משפחותיהן בהקשר של תלות, של כוח ושל מחויבות מחדדת את הבנת הסיטואציה שנוצרת בעבור הנשים: מדובר בחוויה מורכבת, בעלת אפיונים מאפשרים בצד אפיונים מגבילים.

מצוקת הדיור של אלמנות פלסטיניות-ישראליות

על פי המשפט המנהגי, רק קרובים-אגנטיים-גברים יורשים, ושאר בשר אחרים ונשים מודרים מהירושה. אף שהאסלאם עידן את המשפט המנהגי, עדיין אין חופש צוואה מוחלט. למשל, נאסר על אדם לצוות את רכושו לטובת יורש חוקי מסוים, לרבות בת זוגו (ליש, 1995). הואיל והאלמנות אינן נחשבות יורשות של רכוש הבעל, לאחר מותו הן חשות אי-ביטחון לגבי חזקתן על הרכוש, על הבית ועל הילדים. חוויית הזרות של נשים המהגרות לבתי בעליהן לאחר הנישואים באה לידי ביטוי גם בתום שנות מגורים רבות בכפר שאליהן עקרו (אבו-טביך, 2009; יחיא-יונס, 2006). חוויית ההגירה הכפויה של נשים פלסטיניות עם נישואיהן בעת הגשמת העיקרון הפטרילוקלי, כפי שתארה אבו-טביך (2009), מחריפה לאחר התאלמנותן. למרות קשרי החיתון והדם עם המשפחה, והגם שילדיהן שייכים למשפחה זו, ללא הגבר המקשר הן פגיעות יותר, וחוויית הזרות שלהן מועצמת. עקב המחסור בקרקעות זמינות לבנייה ולמגורים והרישום הלא מוסדר לגבי חלוקתה הפנימית של הקרקע המשפחתית, פעמים רבות נחשבות האלמנות בקרב משפחות הבעלים כמי שמחזיקות ברכוש לא להן וכאלו הן מתגוררות על אדמת משפחה שאינה משפחתן. הואיל ובכלל הקשור לסוגיית הקרקעות אין הסדרה חוקית, הן אינן זוכות בהגנה משפטית ונותרות מופקרות מול משפחת הבעל. על החשש מפני נישול כלכלי אפשר ללמוד מדבריה של עולא, אלמנה ואם לשבעה, המתייחסת לאפשרות של היכרות עם בן זוג חדש:

אוי ואבוי, אם יש מישהו שהוא ממשפחה אחרת והיא אישה חלשה ולא רוצה מריבות, אז היא צריכה לעזוב את הבית ואת הרכוש. ולפעמים יבקשו ממנה לעזוב את הילדים, ובמיוחד אם [מדובר ב] בנות. לא ייתנו לבנות של האחים שלהם שגבר זר יגדל אותם. אז השיקול [הוא ש] אין סיכוי, מה, אני אעזוב את כל הרכוש שלי שעבדתי עליו שנים? מה, אני אעזוב את הילדים שלי? אני מעדיפה לא הבחור [בן הזוג], ואני אשאר עם הבית שלי. אני לא רוצה את החיים החדשים, זאת אומרת, מראש יש גזר דין שאין חנינה עליו.

עולא הייתה נשואה במשך 20 שנה וילדה שבעה ילדים. על פניו, סביר להניח שהקשר השארותי שלה וזכויותיה על הרכוש מבוססים דיים. לטענתה, זכויותיה על הרכוש מעוגנות לא רק בקשר השארותי אלא גם בעובדה שכאקדמאית וכאישה המשתתפת בשוק העבודה היא תרמה רבות להתבססות הכלכלית ולקניית הרכוש. אך כדי להבטיח את מה שהיא תופסת כנכסים המגיעים לה בדין, עליה להמשיך להתגורר בבית משפחת בעלה ולהנציח את הסטטוס שלה כאלמנה. שיקולים דומים עומדים גם בבסיס החלטתה של נסרין, אלמנה ואם לילדה, שנישאה בגיל מאוחר יחסית,³⁶ והיא עצמאית כלכלית ובעלת תואר שני. לאחר הנישואים החל בעלה בבניית ביתם כחלק מפרויקט משפחתי משולב, והיא השקיעה בפרויקט חסכוניות מירושה שקיבלה. כמו כן, רוב שנות הנישואים היא זו שנחשבה המפרנסת העיקרית. שנים אחדות לאחר שנישאו נפטר בעלה במפתיע והותיר אותה בבית שבנייתו לא הסתיימה, שבו הושקעו מרב חסכוניותיה. מערכת היחסים הבעייתית בינה לבין משפחת בעלה המנוח מחייבת אותה מבחינה משפטית להישאר לגור בבית כדי לשמור על זכויותיה ועל זכויות בתה:

כן, כשהתחתנו הם הוציאו תכנית בנייה לבניין הזה, הוא ואחיו, וזה מה שהציל אותי, שהוא רשום על תכנית הבנייה. הם ניסו לגרש אותי אבל הם לא יכולים מבחינה חוקית. עצם זה שהתכנית על שמו, ויש לי צו ירושה, [פירושו ש] יש לי חצי בניין. הם התחילו להגיד לי "יש לך את הקירות, אין לך את הרצפה, אין לך את הקומה מלמטה". עכשיו אני מתחילה להתדיין אתם בבתי משפט.

כך נאלצת נסרין להתמודד הן עם אובדן בן זוגה ועם הקושי הכרוך בגידול בתה כאם חד-הורית, והן עם ההתשה היומיומית אל מול בני משפחתו של בעלה. הקרבה הפיזית המתמדת מקשה את חייה, אך היא מסרבת לעקור משם, שכן המשך מגוריה בבית מסייע בהגנה על זכויותיה הכלכליות. עניין נוסף הכרוך בסוגיית הדיור של אלמנות הוא שאלת שיוך הילדים. אלמנות חוששות שיידרשו לוותר על ילדיהן³⁰ אם יתבעו לממש את זכותן לדיור נאות ויבקשו לעזוב את המתחם השייך למשפחת הבעל, שם התגוררו בעבר, כדי לחיות חיי רווחה. חשש זה מסביר את הימנעות מעזיבת הסביבה שרבות מהן חוות כהכפפה מגדרית פטריארכלית.

התפיסה המקובלת היא שיוך הילדים למשפחת הבעל ולמעגלים המשפחתיים והקהילתיים המקומיים. כמו במקרה שנידון לעיל של רישום הבית, אף בסוגיה זו ברור לנשים רבות כי מבחינה נורמטיבית חזקתן על הילדים אינה מובטחת. אף שהחוק הישראלי מצדד בהן, הן ערות לכך שהוא אינו רלוונטי בתחומים שונים הקשורים למעמדן של נשים פלסטיניות בשל כוחו של המנהג (ראו גם חסן, 1999). מהראיונות עולה כי הידיעה שהחוק מצדד בהן מסייעת לחלקן, אך במידה מוגבלת. זאת משום שההקשר הנורמטיבי והקודים התרבותיים ממשיכים להשפיע ולשמש מסגרת מסדירה בעבור רובן. הנשים מוכנות לשלם מחיר כבד לטובת תחושת השייכות של הילדים, כשהן בוחרות לציית לכללי הפטריליניאליות ולחזק את זהות ילדיהן כשייכים למשפחת האב. בכך הן מאפשרות להם שלא להתנתק ממקור הכוח המשפחתי המקובל ומונעות את החרגתם.

30 בנושאי מעמד אישי פועלות בישראל כידוע מערכות שיפוט דתיות. לפי החוק השרעי, התנאים לזכאותה של אישה למשמורת הם היותה לא נשואה לגבר זר, גיל הילדים (בנים) עד גיל שבע ובנות עד גיל תשע), וכל עוד היא נותרת בקרבת הגברים האגנטיים (אבו-רמדאן, 2008).

אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות: יחסי תמיכה ופיקוח

החסות הפיזית והתמיכה הרגשית שבנתנה המשפחתית הן בעלות חשיבות עצומה מבחינת המרואיינות. הרכיב החומרי של הנתנה מאפשר להן ולילדיהן קיום סביר, והתמיכה הרגשית מבססת את זהותן בקהילה כמי שעומדות בראש משפחה חד-הורית. אך לנתנה המשפחתית יש השלכות: בעטייה הן נאלצות להגביר את תלותן במשפחותיהן ובקהילה, אגב חיזוק הסדרים פטריארכליים מקומיים, שבגללם על פי רוב מוגברים ההכפפה והדיכוי שלהן.

מהראיונות עולה כי לקבלת התמיכה נלווית תביעה לאמץ דפוסי התנהגות נוקשים, שמשמעותה שיתוף פעולה עם משטורן והגבלת צעדיהן. שלא כמו מחקרים אחרים - שהצביעו על פיקוח המופעל על נשים באמצעות אמצעים כוחניים, כגון זלזול, השפלה או אלימות - הניתוח במחקר זה התבסס על המשגה של כלכלת מתנות (gift economy). בכלכלה מסוג זה נוצרות תלות ומחויבות בין הנשים למשפחותיהן, שלכאורה אינה מלווה בפעולה כוחנית. הנשים מקבלות תמיכה כלשהי מבני משפחותיהן, ובו בזמן מושת עליהן פיקוח ברמות שונות מצד קרובי המשפחה או גורמים אחרים, כמו שכנים. כך מתארת רשא את מצוקתה: "כאילו שהם רוצים לשים אותי בקופסה ולעטוף אותי, רק בבית, אסור לך ללכת, אסור לך לבוא, ואני אישה לא כזאת. כאילו שהם רוצים עכשיו לנהל לי את החיים".

מדבריה עולה מודעותה לכך שמגורים משותפים מחייבים הדדיות ביחסיה עם בני משפחתה, שאינם מבוססים רק על הנתנה של ההורים, התומכים בה כלכלית, אלא גם על ציפיותיהם המוגדרות לאופני התנהגות מסוימים שרשא מפרשת כאיסורים. הדימוי שבחרה - "לשים אותי בקופסה ולעטוף אותי" - מבהיר את תחושתה שהמגורים בחסות ההורים משמעם כניסה למסגרת של הגבלות ושל פיקוח על מועדי יציאותיה מן הבית ועל יעדיה, המשפיע לרעה על ניסיונותיה לניעות ולהתקדמות. הפיקוח, שעל פי רוב הוא בן לווייתו של הסיוע, מתבטא במבחר אופנים:

- פיקוח על חופש התנועה שלהן במרחב הציבורי ועל המסגרת או הלוויי שמשיתם עליהן במהלך התנועה בו, דבר שמשפיע גם על שעות הפנאי שלהן וגם על יציאתן לעבודה.
- פיקוח בעת שהן נמצאות במרחב הפרטי, לרבות השגחה על תנועת המבקרים בבית ואיסור כניסתם של גברים זרים כשהאישה נמצאת בו ביחידות.
- דרישת המשפחה לעדכון שוטף וליידוע בכל תחום: כספי, אישי, בנוגע לילדים או לבית וכו'.
- פיקוח על אימהותן והתערבות בדפוסי החינוך של הילדים.

עם זאת, הפיקוח אינו גורף, והיקפו משתנה בהתאם למשתנים סוציולוגיים, כגון המעמד הכלכלי של האישה ומשפחתה, דתיות והשכלה. כך אומרת זוהרה:

לא יכולה להישאר כל הזמן בתוך המשפחה... אם למשל אבא שלי מתרגז אז הוא שם על הילד שלי את הרגז שלו, גם אם אחותי באה ומתרגזת אני מרגישה שהילד שלי סובל. אני באה ולכאן וסובלת... האמת, זה קשה קשה, אני מרגישה לפעמים שאני מתמוטטת על הרצפה, ככה מתה, ועוד פעם אני קמה ונותנת לעצמי כוח, לפעמים אני מתייאשת עד אין סוף.

זוהרה מתארת את הקושי הכרוך בחיים במחיצת בני המשפחה, בתיאור הקיצוני "אני מתמוטטת על הרצפה, ככה מתה". ההשתלבות במשפחת המוצא יוצרת קונפליקטים יומיומיים, ולעתים היא קשה מנשוא. זוהרה מרגישה ש"הורגים אותה". המשפחה המורחבת אכן נוטלת חלק בחינוך הילדים, אך המעשה עצמו הוא בבחינת הפקעת סמכותן של האימהות וחשיפת הילדים לפגיעה

וליהעדר הגנה מצד האם. ה"מוות" שמודגש בדברי זוהרה מבטא את חוסר האונים שלה לנוכח מציאות משפחתית שבה המגורים בבית המשפחה גורמים להצרת צעדיה ולעימותים קשים עם הוריה.

בחלק זה של המאמר דנתי במורכבות בתחום הדיור כפי שחוות אותה כיום אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות. דיון זה יאפשר להתחיל לפתח מסגרת מושגית שתסייע לגבש מדיניות הולמת שתתבסס בראש ובראשונה על הבנת המצוקה של נשים אלה ותאפשר לעמוד על צורכיהן במסגרת ההקשר החברתי שבו הן מתנהלות.

סיכום ודיון

מאמר זה הציג ניתוח המעמיד זה מול זה את הקשיים שאִתם מתמודדות אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות כשהן מבקשות להן ולילדיהן דיור הולם, ואת המדיניות הקיימת בתחום הדיור הציבורי. מהמחקר עולה ששני הסדרי המגורים המקובלים בקרב אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות הם חזרה למגורים במתחם השייך למשפחת המוצא (לגרונות) ומגורים בסמיכות למשפחת הבעל (לאלמנות). תחת המגבלות המקשות עליהן לעבור למגורים במרחבי דיור ניטרליים, הופכים המגורים במרחבים המשפחתיים לברירת מחדל בעבור הנשים, ילדיהן ובני המשפחה האחרים. מרחבים אלה הופכים למרחבי פיקוח, שיש בהם לעתים תכופות יחסי עוינות וקונפליקט בין הנשים ובין בני משפחותיהן. אלה יחסי תלות בעלי פוטנציאל מגביל שנשים אלה נאלצות לקחת בהם חלק במעגלי השייכות המשפחתיים והקהילתיים (ראו גם Josef & Stork, 1993).

ניתוח המדיניות הציבורית בישראל מעלה כי מלבד היותה מצומצמת מדי, היא גם מושתתת על קריטריונים שמגבילים את יכולתן של נשים פלסטיניות-ישראליות לזכות בתמיכה מוסדית כלשהי. המדיניות הנהוגה כיום, וכן הרפורמות המוצעות ביחס לאוכלוסייה הפלסטינית-ישראלית, אינן מתחשבות בנסיבות הייחודיות לקטגוריה החברתית של אימהות חד-הוריות. כך, בזמן שבו השיח הציבורי בישראל מטפח דיון על דיור בר-השגה בכלל ודיור ציבורי בפרט, נותרת האימהות החד-הוריות הפלסטיניות-ישראליות שקופות למעצבי המדיניות ולמעצבי השיח הציבורי גם יחד. הפגיעה הקשה באפשרויותיהן של אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות לממש את הזכות לדיור נאות במרחבי דיור ניאו-לוקליים מביאה לכך שנשים רבות נשארות בעל כורחן במסגרת משפחתית פטריארכלית שמעניקה להן קורת גג, תמיכה וסיוע, אך תובעת מהן שיתוף פעולה עם סדר מגדרי ממשטר ומגביל. בעייתן בתחום הדיור הופכת לבעיה רחבה יותר שעניינה הגבלה של חירותן, של זכותן לניידות ולעצמאות, של השתתפותן בשוק העבודה, של מימוש זכותן לגדל את ילדיהן על פי דרכן ושל קיום זוגיות שנייה. טענתי היא שהמדיניות הציבורית בנושא המגורים היא בעלת משמעות ייחודית לנשים פלסטיניות-ישראליות שהן אימהות חד-הוריות. מדיניות זו, שאינה נדיבה בפתרונות לכלל אזרחי ישראל, מוגבלת עוד יותר באפשרותה לתת מענה לנשים שמבקשות לצאת מן המרחבים המשפחתיים ולזכות בחירויות הנלוות למגורים עצמאיים.

בהמשך לחוקרים אחרים (ברקוביץ', 2003; גיל-עד, 2007; גן-מור, 2008; חרובן, 2007) שולבו במאמר זה שני שדות מחקר ושתי רמות של שיח: לדברי הנשים על מצוקת הדיור שהן חוות נוסף ניתוח מגדרי של המדיניות הננקטת כלפיהן. שילוב מתודולוגי זה נותן מענה לביקורת על תיקוף המחקר האתנוגרפי ועל התנאים שבהם רשאי חוקר איכותני לבצע הכללה לגבי ההקשר החברתי

הרחב ולשפר את יכולת ההכללה של העבודה האתנוגרפית.³¹ שילוב שני שדות השיח אפשר ניתוח המבוסס גם על תפיסותיהן של הנחקרות ביחס למצבן וגם על פענוח הכוחות המוסדיים שאליהם הן מתייחסות בדבריהן. כך, גישת ה"אין ברירה" שחזרה ועלתה בדברי המראיינות באשר לפתרונות הדיור שנקטו, מקבלת משמעות נוספת לנוכח בחינת ההסדרים המוסדיים הקיימים בכל הקשור לזכויותיהן של אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות לדיור.

לשילובו של שיח המשפט הבינלאומי חשיבות רבה לא רק מבחינה מתודולוגית ואפיסטמולוגית, אלא גם בשל ערכו הפוליטי.³² הבנת העיוורון שבו לוקים מעצבי המדיניות בתחום הדיור בנוגע לאימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות היא צעד ראשון וחיוני לקראת קידום מדיניות מושכלת שתיתן פתרונות מובחנים לקטגוריות חברתיות שונות בתוך האוכלוסייה המוגדרת "החברה הפלסטינית בישראל". תקצר היריעה של מאמר זה מלהכיל דיון מעמיק בהצגתם של פתרונות מעשיים לבעיות שהועלו.³³ עם זאת, חשיבותם של הדברים טמונה בהצגה ראשונית שתחייב את מקבלי ההחלטות לשקול בכובד ראש את שונותן של נשים אלה. המסקנות העולות מניתוח הממצאים מדגישות את הצורך בשילוב פתרונות שיתבססו על גיבוש גישה הוליסטית של תפיסות תכנוניות הולמות, בצד תמיכה של מדיניות רווחה בנשים אלה המנהלות משא ומתן מתמיד מול משפחותיהן ומול הקהילה על מעמדן בראש התא המשפחתי החדש. בהמשך לטענותיהן של ניצה ברקוביץ' (2003), דפנה הקר (2008) וברקוביץ' וגורדון (2010) מתחדדת במאמר זה חשיבותו של עיגון המאבק לדיור בר-השגה בשיח הזכויות הבינלאומי. מהלך זה עשוי לשמש כלי יעיל בפעולה פוליטית שבבסיסה תביעה מהמדינה להחיל את אחריותה כלפי כל אזרחיה.

הנכחתה של קטגוריה חברתית זו, "אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות", וההכרה הממסדית הנדרשת בהטרוגניות של קבוצה זו לפי צרכיה המובחנים עשויות לשפר את רווחתן הכללית, לסייע להן להתמודד עם סוגיית הדיור ולשרש את תופעת רצח הגרושות בגין זכות הדיור.

31 במאמרו "How many cases do I need?" בוחן סמול (Small, 2009) שאלות מתודולוגיות הקשורות למידת ההכללה והתיקוף של מחקרים אתנוגרפיים עכשוויים בתחומים של עירוניות, עוני, הגירה ואי-שוויון שאמורים לייצר שיח תאורטי עם מחקרים דמוגרפיים וכמותניים. בין השאר, החוקר בוחן את האופן שבו אפשר להרחיב את המתודה של חקר המקרה ומשווה מתודה זו לשיטות מחקר אחרות, למשל כאלה המבוססות על אקסטרפולציה.

32 מאמר זה מדגיש את הדיכוי הלאומי והפטריארכלי המשפיע על סוגיית הדיור של אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות. עם זאת, אי אפשר לבחון את ההשלכות הנובעות ממיקומים מוצלבים ללא אזכור היתרונות היחסיים, גם אם המוגבלים, של נשים אלה מעצם אזרחותן הישראלית. ראו למשל את טיעונה של סער (Sa'ar, 2007), שלפיו הרכיב הליברלי מעניק זכויות אזרח חשובות. מורכבות מעמדן של הנשים הכפופות לכמה משטרים (משפחה, קהילה ומדינה) המעצבים את החוויה המגדרית הפלסטינית-ישראלית, מייצרת חוויה חזקה של דיכוי, אבל עקב התחרות בין המשטרים, לעתים נפתחים בפני הנשים גם מרחבי פעולה ותמרון חשובים. במקרים מסוימים, כמו בסוגיית האלימות במשפחה, יכולות הנשים לרתום את המדינה לניעות במעמדן ולטובת האינטרסים המגדריים שלהן (ראו גם מלר, 2012; Sa'ar, 2007).

33 במחקר עתידי אפשר להרחיב ולבחון תחילה את החוויה ואת ההתנסות של אימהות חד-הוריות פלסטיניות-ישראליות בטיפול החברות המשכנות, וכיצד הן חוות קשר זה. כמו כן, אפשר יהיה לבחון את כלי המדיניות הרצויים מבחינתן.

מקורות

- אבו-בקר, ח' (2007). המשפחה הפלסטינית בישראל. בתוך א' קופמן, ח' אבו-בקר וע' סער (עורכות), *החברה הערבית בישראל* (עמ' 155-270). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- (2010). בין עצמאות לשליטה: המקרה של אלמנה ערבייה. בתוך ס' אבו-רביעה-קוידר ונ' וינר-לוי (עורכות), *נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות* (עמ' 27-48). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- אבו-טביך, ל' (2009). על זכויות לאומיות קולקטיביות, שוויון אזרחי וזכויות נשים: נשים פלסטיניות בישראל ושליטת זכותן לבחור את מקום מגוריהן. *תיאוריה וביקורת*, 34, 43-70.
- אבו-סאלח, מ', בליקוף, מ', גרליץ, ר' וויינשנק-ונר, ר' (2010). מחסמים לסיכויים: מיפוי חסמים והמלצות מדיניות בדרך לשוויון בין ערבים ליהודים בישראל. *דו"ח עמותת סיכוי: מסמך מדיניות מספר 1*. אוחר ב-20 בספטמבר 2011 מתוך www.sikkuy.org.il/docs/sikkuy_mediniut_2010.pdf
- אבו-רביעה-קוידר, ס' וינר-לוי, נ' (2010). מבוא - נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות. בתוך ס' אבו-רביעה-קוידר ונ' וינר-לוי (עורכות), *נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות* (עמ' 7-26). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- אבו-רמזאן, מ' (2008). התפתחויות אחרונות באחזקת ילדים בבתי-הדין השרעיים. *משפחה במשפט*, ב, 69-106.
- אלבין, ע' (2007). הבטחת הכנסה למשפחה האלטרנטיבית: המשפחה הפוליגמית כמקרה מבחן. בתוך ד' בקר-ארז, ש' יניסקי-רביד, י' ביטון וד' פוגץ' (עורכות), *עיונים במשפט מגדר ופמיניזם* (עמ' 617-650). קריית אונו: הקריה האקדמית אונו, נבו.
- אלמגור-לוטן, א' (2007). תעסוקה ועוני בקרב הורים יחידים - דוח של מרכז המחקר והמידע של הכנסת, מוגש לוועדה למען קידום מעמד האישה. אוחר ב-20 בספטמבר 2011 מתוך www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m01851.pdf
- בוים, י' (2010). 61 שנות הפקרה מושגחת - פענוח צופן מדיניות הממסד הישראלי כלפי אזרחי המדינה הערבים. בתוך ח' כץ וא' צפדיה (עורכים), *מדינה מפקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008* (עמ' 35-54). תל אביב: רסלינג.
- במקום ומעל"א (2007). *לקדם זכויות במרחב: חברה אזרחית מול ממסד - אסופת מאמרים מתוך כנס בינלאומי*. אוחר ב-18 ביוני 2012 מתוך www.bimkom.org/dynContent/articles/CivilSocietyAndState%281%29.pdf
- בנא, ע' (2011). זכות לקורת גג - גם לערבים. אוחר ב-18 ביוני 2012 מתוך www.acri.org.il/he/?p=15280
- (2012). התחשבות בשיקולים חברתיים בהליכי תכנון ואפליית היישובים הערביים. אוחר ב-1 ביולי 2012 מתוך www.acri.org.il/he/?p=20960
- בנא-ג'ירס, ע' (2007). המאבק בהריסות בתים - דרכי הפעולה של המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי. אוחר ב-1 ביולי 2012 מתוך www.bimkom.org/dynContent/articles/CivilSocietyAndState%281%29.pdf
- בנימין, א' (טרם פורסם). רוח הפעולה הנשית המשותפת כדיון באתיקה במחקר ראיונות פמיניסטי ישראלי. בתוך מ' קרומר נבו, מ' לביא-אג'אי וד' הקר (עורכות), *מתודולוגיות מחקר*

פמיניסטיות. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- בן-שטרית, ג' (2003). מדיניות דיור בישראל: תמיכת הממשלה בחזקות דיור שונות. בתוך י' קופ (עורך), *הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2001, חלק ב: סוגיות תחומיות (עמ' 315-333)*. ירושלים: מרכז טאוב.
- ברקוביץ' נ' (2003). גלובליזציה של זכויות אדם ושל זכויות נשים: המדינה והמערכת הפוליטית העולמית. *תיאוריה וביקורת*, 23, 13-48.
- ברקוביץ' נ' וגורדון, נ' (2010). הכלכלה הפוליטית של המשטרים העל-לאומיים בראי זכויות האדם. *המרחב הציבורי*, 4, 75-109.
- בשארית, ע' (2011). ערבים מפריחים את השממה. *הארץ*, 6 בספטמבר 2011, אוהור ב-13 בספטמבר 2011 מתוך www.haaretz.co.il/articles-and-opinions/1.1447860
- גבעון-סיני, ד' (2000). הקשר בין מערכות תמיכה לבין רווחה אישית של אלמנות ערביות. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה.
- גילד-חיו, ד' (2012). הרפורמה בתכנון ובבנייה פוגעת בציבור הערבי. אוהור ב-1 ביולי 2012 מתוך www.acri.org.il/he/?p=19791
- גיל-עד, נ' (2007). התבוננות פמיניסטית במשפט הבינלאומי הפומבי. בתוך ד' בקר-ארו, ש' יניסקי-רביד וד' פוגץ' (עורכות), *עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם (עמ' 187-232)*. קריית אונו, הקריה האקדמית אונו, נבו.
- גן-מור, ג' (2008). הנדל"ניסטית: הפרה של הזכות לדיור על-ידי מדינת ישראל - דוח האגודה לזכויות האזרח. אוהור ב-1 ביולי 2012 מתוך www.acri.org.il/pdf/Diur.pdf
- (2012). סיוע בשכר דירה. אוהור ב-1 ביולי 2012 מתוך www.acri.org.il/he/?p=18188
- דגן, ח' (1999). מבט חדש על מקרקעי ישראל. בתוך ח' דגן (עורך), *מקרקעין בישראל בין הפרטי ללאומי (עמ' 5-24)*. תל אביב: רמות.
- הוועדה לשינוי חברתי כלכלי (2011). *הדו"ר: עיקרי ההמלצות*. אוהור ב-1 בספטמבר 2012 מתוך http://hidavrut.gov.il/sites/default/files/%20%D7%93%D7%99%D7%95%D7%A8_0.pdf
- הכנסת (2012). *הדרת היישובים הערביים מרשימת היישובים למתן סיוע בשכר-דירה - פרוטוקול מס' 803, ועדת הכלכלה*. ירושלים: כנסת ישראל.
- הלמ"ס (2010). לוח 3.1: נישואין, גירושין, לידות-חי, פטירות, ריבוי טבע, פטירות תינוקות ולידות מת לפי דת, לוח 3.1. בתוך *השנתון הסטטיסטי לישראל 2009*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2012א). לוח ב/1: אוכלוסייה, לפי קבוצת אוכלוסייה. אוהור ב-21 באוקטובר 2012 מתוך www.cbs.gov.il/www/yarhon/b1_h.htm
- (2012ב). פרסום מס' 1505: משקי בית תכונות כלכליות וצפיפות דיור על פי סקרי כוח אדם 2011, אוהור ב-5 ביולי 2013 מתוך www1.cbs.gov.il/publications12/1505/pdf/h_print.pdf
- (2012ג). לוח 3.6: גיל נישואין חציוני, ממוצע לפי מצב משפחתי קודם ודת. אוהור ב-5 ביולי 2013 מתוך www.cbs.gov.il/shnaton63/st03_06.pdf
- (2012ד). ישראל במספרים 2012. אוהור ב-12 בדצמבר 2013 מתוך http://cbs.gov.il/www/publications/isr_in_n12h.pdf

- (2013). הודעה לעיתונות - ערב יום העצמאות ה-65. אוהור ב-5 ביולי 2013 מתוך www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201311097
- המל"ג (2012). מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל 2012 - בנתיב לצמיחה. אוהור ב-10 באפריל 2012 מתוך: <http://bit.ly/1gEsw1D>
- הקר, ד' (2008). הזמנה לסוציולוגיה של המשפט ומיפוי ראשוני של התחום בישראל. דין ודברים, (1), 7-129.
- הרבסט, ע' (2010). שיח "אימהי-לאומי" מול שיח ה"נצלניות": מחאת האימהות החד-הוריות 2003- בתוך ח' כץ וא' צפדיה (עורכים), *מדינה מפקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008* (עמ' 211-233). תל אביב: רסלינג.
- וינר-לוי, נ' ופופר-גבעון, א' (2010). מחומר לחוויה: חילופי תשורות בשדה כהשתקפות של חבות, יחסי תלות וכוח. *סוציולוגיה ישראלית*, יב(2), 433-455.
- הג' -יחיא-אבו-אחמד, נ' (2006). *זוגיות והורות במשפחה הערבית בישראל*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.
- חורי, ג' (2012). ערביי הצפון מתלוננים: המדינה הורסת בתים ולא מאפשרת ליישובים להתרחב. *הארץ*, 10 בספטמבר 2012. אוהור ב-11 בספטמבר 2012 מתוך www.haaretz.co.il/news/education/1.1820760
- ח'טאב, נ' (2009). "לא קל להיות אישה פלסטינית ערבייה בישראל!": קנסות מגדריים, אתניים ודתיים בשוק התעסוקה. בתוך פ' עזיאוזה, ח' אבו-בקר, ר' הרץ-לזרוביץ' וא' גנאם (עורכים), *נשים ערביות בישראל - תמונת מצב ומבט לעתיד* (עמ' 319-336). תל אביב: רמות.
- חליחל, א' (2011). פריון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979-2009. סדרת ניירות עבודה מס' 60. אוהור ב-10 באפריל 2012 מתוך www1.cbs.gov.il/publications/pw60.pdf
- המאיסי, ר' (1993). *מתכונן מגביל לתכונן מפתח ביישובים הערביים בישראל*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסן, מ' (1999). הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן-קלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס' פוגל-ביז'אווי (עורכות), *מין מגדר ופוליטיקה* (עמ' 267-305). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- חרבון, ק' (2007). השתכנות מתקנת: סיפורן של נשים המתקנות עוול היסטורי. בתוך ד' בקר-ארז, ש' יניסקי-רביד וד' פוגץ' (עורכות), *עיונים במשפט מגדר ופמיניזם* (עמ' 413-462). קריית אונו: הקריה האקדמית אונו, נבו.
- טולדנו, א' ואליאב, ת' (2011). *משפחות חד-הוריות 1993-2010*. אוהור ב-18 בספטמבר 2011 מתוך www.btl.gov.il/Publications/survey/Documents/seker_232.pdf
- טפירור, ש' (2011). אישום: תושב קלנסוואה רצח את גרושתו מול עיני בנם בן ה-5, נענע 10, 7 ביולי 2011. אוהור ב-18 בספטמבר 2011 מתוך <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=813231>
- יונאי, י' וקראוס, ו' (2009). תרבות או מבנה הזדמנויות: למה נשים פלסטיניות ממעותות להצטרף לשוק העבודה? בתוך פ' עזיאוזה, ח' אבו-בקר, ר' הרץ-לזרוביץ' וא' גנאם (עורכים). *נשים ערביות בישראל - תמונת מצב ומבט לעתיד* (עמ' 237-258). תל אביב: רמות.
- יונה, י' וספורטא, י' (2003). מדיניות קרקע ודיור: מגבלותיו של שיח האזרחות. בתוך י' שנהב

- (עורך), מרחב, אדמה, בית (עמ' 142-165). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- יחיא-יונס, ת' (2006). זרות, מגדר ופוליטיקה: נשים בפוליטיקה המקומית בחברה הערבית-פלסטינית בישראל. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- יפתחאל, א' וקדר, ס' (2003). על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי. בתוך י' שנהב (עורך), מרחב, אדמה, בית (עמ' 18-51). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- כץ, ח' וצפדיה, א' (2010). מבוא המקף בין הפקרה והשגחה. בתוך ח' כץ וא' צפדיה (עורכים), מדינה מפקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008 (עמ' 7-31). תל אביב: רסלינג.
- לומסקי-פדר, ע', רפפורט, ת', לרנר, י', קונצמן, ע' וקפלן, י' (2006). לדבר בשפתם? זרות, בית ויחסי כוח בראיונות עם מהגרים מגמות, מד (4), 636-654.
- ליש, א' (1995). מעמד האישה המוסלמית בבית הדין השרעי בישראל. בתוך פ' רדאי, כ' שלו ומ' ליבן-קובי (עורכות). מעמד האישה בחברה ובמשפט (עמ' 364-387). תל אביב: שוקן.
- מדזיני, ב' (1987). מערכות תמיכה ורווחה אישית בחברה מסורתית - אלמנות צה"ל דרוזיות. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
- מלר, ט' (2011). הקבלה החברתית של תופעת הגירושים. בתוך ל' קוזמא (עורכת), לנוכח בית-הדין השרעי: תהליכי שינוי במעמדן של נשים מוסלמיות בישראל ובמזרח התיכון. תל אביב: רסלינג.
- (2012). מו"מ על תמיכה ופיקוח בין אימהות חד-הוריות פלסטיניות ישראליות למשפחותיהן המורחבות. עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן.
- מצאלחה, ס' (2011). מיהו העם ומהו הצדק. הארץ, 5 בספטמבר 2011. אוהור ב-13 בספטמבר 2011 מתוך www.haaretz.co.il/articles-and-opinions/1.1447743
- משרד הבינוי והשיכון (2012). סיוע בדיור - שכירות בשיכון הציבורי. אוהור ב-26 ביוני 2012 מתוך http://moch.gov.il/siyua_bedyur/shikun_tziburi/Pages/shikun_tziburi.aspx
- עלי, נ' וגורדוני, ג' (2009). אידיאולוגיה של חלוקת מטלות וסמכויות במשפחה הפלסטינית. בתוך פ' עזיאוה, ח' אבו-בקר, ר' הרץ-לזרוביץ' וא' גנאם (עורכים). נשים ערביות בישראל - תמונת מצב ומבט לעתיד (עמ' 25-46). תל אביב: רמות.
- פוגל-ביז'אווי, ס' (1999). משפחות בישראל בין משפחתיות לפוסט-מודרניות. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, ה' האן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס' פוגל-ביז'אווי (עורכות), מין מגדר ופוליטיקה (עמ' 107-166). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קייזר, ל' וקובוביץ, י' (2010). רה"מ בנימין נתניהו בעקבות האירועים בלוד: לפעול בנחרצות להשבת הביטחון. הארץ, 5 באוקטובר 2010. אוהור ב-12 בינואר 2012 מתוך www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/1.1223818
- רבינוביץ, ד' (2003). האופציה שנשכחה: השיכון העירוני השיתופי. בתוך י' שנהב (עורך), מרחב, אדמה, בית (עמ' 113-141). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- שנהב, י' (2007). פתח דבר. תיאוריה וביקורת, 30, 5-11.
- שנקר-שרק, ד' (2010). פוליטיקה של החלשה: משטר הרווחה הישראלי מפרספקטיבה מגדרית.

- בתוך ח' כץ וא' צפדיה (עורכים), מדינה מפקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008 (עמ' 233-248). תל אביב: רסלינג.
- שעלאן ח' (2012). אלפי דרוזים חיים בלי חשמל: "הפקירו אותנו". *Ynet*, 3 בספטמבר 2012. אוהור ב-9 בספטמבר 2012 מתוך www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4276085,00.html
- Abramovitz, M. (2006). Welfare reform in the United States: Gender, race and class matter. *Critical Social Policy*, 26(2), 336-364.
- Abu-Baker, K. (2002). "Career women" or "working women"? Change versus stability for young Palestinian women in Israel. *The Journal of Israeli History* 21(12), 85-109.
- Al-Krenawi, A. (1996). Groupwork with Bedouin widows of the Negev in medical clinic. *Affilia*, 11, 303-318.
- Al-Krenawi, A. & Graham, J. R. (1998). Divorce among Muslim Arab women in Israel. *Journal of Divorce and Remarriage*, 29(3/4), 103-119.
- Barakat, H. (1993). *The Arab world: Society, culture and state*. Berkely CA: University of California.
- Cohen, O. & Savaya, R. (1997). "Broken glass": The divorced women in Moslem Arab society in Israel. *Family Process*, 36(3), 225-245.
- Daly, M. (2005). Gender Mainstreaming in theory and practice. *Social Politics*, 12(3), 433-450.
- Duncan, S. & Edwards, R. (1997). *Single mothers in an international context: Mothers or workers?* London, England: UCL.
- Edin, K. & Lein, L. (1997). *Making ends meet: How single mothers survive welfare and low-wage work*. New York: Russell Sage Foundation.
- Hansen, V. K. (2005). *Not-So-Nuclear Families*. New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press.
- Hassan, M. (1991). Growing up female and Palestinian in Israel. In B. Swirsky & M. Safir (Eds.), *Calling the equality bluff* (pp.64-74). New York: Pergamon.
- Hertz, R. (2006). *Single by chance, mother by choice*. Oxford: Oxford University Press.
- Herzog, H. (2004). Both an Arab and a woman: Gendered, racialised experiences of female Palestinian citizen of Israel. *Social Identities*, 10(1), 53-81.
- Ishkania, A. (2004). Home - Coming and goings. *Diaspora*, 13(1), 111-121.
- Josef, S. & Stork, J. (1993). Gender and Civil Society: An Interview with Suad Josef. *Middle East Report*, 183, 22-26.
- Katz, R. (1990). Widowhood in a traditional segment of Israeli society: The case of The Druze war widow. In Y. Azmon (Ed.), *Women in Israel* (pp. 51-64). London, UK: Transaction.

- Maynard, M. & Purvis, J. (1994). Methods, practice and epistemology: The debate about feminism research. In M. Maynard & J. Purvis (Eds.), *Researching women's lives from a feminist perspective* (pp. 1-26). London: Taylor and Francis.
- Sa'ar, A. (2007). Contradictory location: Assessing the position of Palestinian women citizen of Israel. *Journal of Middle East women's studies*, 3(3), 45-74.
- Savaya, R., Cohen, O., & Natur, A. (1999). Divorce among Muslim Arabs living in Israel: Reasons, coping, and adjustment. *Final Report Submitted to the Ministry of Science*.
- Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy: A theory of distorted change in Arab society*. New York: Oxford University Press.
- Small, M. L. (2009). "How many cases do I need?" On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography*, 10(5), 5-38.
- Smith, D. E. (2005). *Institutional ethnography - A sociology for people*. Lanham, New-York, Toronto and Oxford: Altamira.
- Walby, S. (2005). Gender Mainstreaming productive tensions in theory and practice. *Social Politics*, 12(3), 321-343.
- Yanow, D. (2003). *Constructing American "race" and "ethnicity": Category-making in public policy and administration*. New-York :M.E .Sharpe.